

EGY TIBETINEK ÁLCÁZOTT LAIKUS ERKÖLCSTAN A XVIII. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMBAN

Talán soha több és számottevőbb hatású névtelen vagy álnévvel kiadott könyv nem jelent meg Európában, mint a polgári forradalom filozófiai, politikai és irodalmi előkészítésének korában, a XVIII. század folyamán. Az új szociális rend és politikai berendezkedés hirdetői nevük elpalástolásával mintegy kiléptek a gyűlölt régi ellenőrzése alól, hogy minden kötöttségtől — és nem utolsó sorban rendőri önkénytől — a lehetőségig megszabadulva hirdessék gondolataikat és érzéseiket. A körülmények a névtelenségnek egészen sajátos típusait alakították ki: egyesek álnéven lettek a népek tanítómesterei és a világirodalom nagyjai (Voltaire, Mirabaud = Holbach); mások Európában utazgató „vademberek”-re ruházták mondanivalójukat, s maguk legfeljebb kiadóként szerepeltek, ha egyáltalán feltették nevüket a címlapra vagy az előszó végére; voltak olyanok is, akik távoli, exotikus irodalmak eddig rejtett kincseként adták kortársaik kezébe művüket, a fordító szerényebb rangjával elégedve meg, hogy felkeltsék a beavatlatlanok érdeklődését és megtévesszék a hivatalos fórumokat. Ez utóbbi csoportba tartozik az az angol eredetű, de magát tibetinek hirdető munka, amelynek magyarországi útjával bizonyos szempontból az alábbi cikk foglalkozik. Ez út ugyanis éppen nem jelentéktelen: világi erkölcsstan tör rajta be, nagyrészt katolikus és protestáns papok segítségével, a magyar társadalomba, sajátos stílusa pedig, a ritmikus próza, ha ismerték is már hosszú századok óta a Bibliából és bizonyos fajtájú egyházi szövegekből, a latinos-klaszszikus ízlésű magasabb irodalom formái közül teljesen hiányzott. A következőkben a szóbanforgó munka e formai különösségének magyarnyelvi megjelenéséről, a támogató vagy elnyomni igyekvő erők mérkőzéséről és az ezek tavolabbi, tápláló centrumairól lesz szó.

1750. novemberének végén, már 1751-es évszámmal, vékony kis könyvecske jelent meg Londonban *The Oeconomy of human life* címmel¹. A kötet elején az olvasó egy meg nem nevezett lordhoz intézett, aláírás nélküli levelet talált, melyet írója Pekingből, 1749. március 12-ről keltezett, s megjelenési helyén azt a célt szolgálta, hogy bevezesse és magyarázza az utána következő iratot. Arról szól, hogy a tudománykedvelő kínai császár elküldött Lhasszába a dalai lámához egy bizonyos Cao-tsu-t, hogy ott kéziratokat kutasson fel. A tudós mintegy féléves tibeti tartózkodása alatt, a várakozásnak megfelelően, értékes irodalmi emlékekre bukkant, ezeket gondosan tanulmányozta, s íróikra és irattatásuk idejére vonatkozólag számos maradandó értékű megállapítást tett. Mint legrégibb és legbecsesebb munkát egy erkölcsstant vitt magával saját kínai fordításában Pekingbe, mely azután hamarosan népszerű lett az egész birodalomban. Az eredeti kézirat szerzőjének kilétét a papok és bölcsek hiába igyekeztek megállapítani; a vitában jónéhány gyanúba fogható kínai író neve mellett felmerült annak a lehetősége is, hogy a mű esetleg európai eredetű, annyira távol áll ugyanis a stílusa minden keleti cikornyáságtól. A pekingi angol kínaiból anyanyelvére tette át a könyvet, s leveléhez mellékelve kedveskedett vele a művelt lordnak. A fordító annyit jegyzett meg munkájáról, hogy az erkölcsi regulák tónusához azt a stílust találta legmegfelelőbbnek, amelyet a zsoldárokból, Jób, Salamon, és a próféták könyveiből ismer az európai ember. — 1750. január 10-i

¹ Teljesebb címe: *The Oeconomy of human life*; translated from a Indian manuscript, written by an ancient Bramin.

dátummal az angol főúr újabb levelet kapott Pekingből, a tibeti erkölcsstan második részének kíséretében, s ez az első után ugyancsak megjelent nyomtatásban.

A magát keleti eredetűnek hirdető, morális szentenciákat tartalmazó könyv rövid idő alatt népszerű lett Angliában és a kontinensen, s megindult a találgatás, ki lehet az elhíresedett és mohón olvasott regulák szerzője. Már a tibeti-kínai eredetet bizonygató levelet gyanakvással lapozgatták ugyanis a kortársak, magából az iratból pedig minden Bibliát ismerő ember megállapíthatta, hogy nemcsak stílusa ótestamentumi, hanem részben a tartalma is: az asszonyokról szóló fejezet pl. a *Példabeszédek könyvének* alapszik.² Ezek után, ha nem is érte váratlanul a szerző személye iránt érdeklődő közönséget a keleti eredet fikciójának nyilvános megdőlése, mégis meglepte az a mód, ahogyan az tarthatatlanná vált. Az történt ugyanis, hogy egy nevét elhallgató angol író az utánzat-jellegű második rész megjelenésekor tiltakozást jelentett be, mondván, hogy ez utóbbihoz neki semmi köze. A siker útját és a még további toldozgatást azonban az első rész anonimitásában maradó szerzőjének jelentkezése és felszólalása nem akadályozta. Idővel még egy folytatást hirdetett meg az angol sajtó, de ennek írója már sutba dobta a keleti jelmezt, és lord Chesterfield személyében néven nevezte előkelő pártfogóját is, akihez eddigi Kínában keltezett leveleit intézte. Az elég különös történet végül a kis könyv legelőbb megjelent részének második kiadásával fejeződött be, amely 1750 karácsonyára Robert Dodsley könyvkereskedőnél látott napvilágot. Mindebből már az egykorúak több-kevesebb határozottsággal megállapították, hogy a bölcs bramin könyvét az említett Robert Dodsley írta, s tudhatták azt is, hogy a folytatások nem tőle valók.

Különböző nyelvű kiadásait — mint kiterjedelmű és sokat olvasott könyveiként igen gyakran — elég nehéz összeállítani. Franciául még 1751-ben ötször jelent meg: a londoni editiót Michel Despréfaux fordította, a la Haye-it M. S. de la Douespe; kiadták Párizsban fordító feltüntetése nélkül; ugyanazon fordítás Berlinben két név alatt jelent meg: Desormes átültetését a titkára, Lescalier ellopta és saját neve alatt nyomatta ki, mindezek és a későbbi francia fordítások kizárólag a szentenciák első részét tartalmazzák; a második rész mindössze négyezer jelent meg franciául (1753., 1782., és 1803-ban kétszer). — A német kiadások három központból: Hamburgból, Lipszéből és Strassburgból terjedtek. Az elsőnek említett városban háromszor adták ki a XVIII. század folyamán a tibeti áruhában díszelgő szentenciákat Johann Joachim Ephraim Bode átültetésében (1759., 1772. vagy 1773., 1787.); Lipszében Friedrich Gotthelf Freytag fordításában 1752-ben, és még néhányszor. Strassburgban ugyancsak 1752-ben jelent meg először a két apokrif résszel együtt, amihez még egy folyóirat hasonló stílusú és tartalmú közleményét (*The London-Magazine*, 1751. márc., 115—116.), függetlenül pedig Pope és Swift műveiből gyűjtött elmés gondolatokat csapott a kiadó. A második kiadás 1764-ből való.³

² A könyv sorsáról I. GYÖRGY LAJOS: Egy állítólagos Pancsatantra-származék irodalmunkban. Cluj-Kolozsvár, 1929. Tartalma és a Biblia kapcsolatáról csak annyit, hogy megtalálható benne annak a részletnek a nyoma is, amit utóbb Herder németre fordított. Herder szövegét később Batsányi alakította tovább, hogy feleségét üdvözlő verset kerékítsen belőle 1816-ban. (Batsányi János Összes művei. I. Versek. Bp. 1953. 525—526.)

³ Az egymással nem mindig egyeztethető bibliográfiai adatokat a köv. munkákból szedtem össze: Ant.-Alex. BARBIER: Dictionnaire des ouvrages anonymes. 3. éd. Paris. 1872—1879. II. köt. 22—25. h.; MICHAEL HOLTZMANN — HANNS BOHATTA: *Deutsches Anonymen-Lexikon*. Weimar, 1902—1907.; J.-M. QUÉRARD: *La France littéraire*. Paris, 1828—1840.; CHRISTIAN GOTTLÖB KAYSER: *Index locupletissimus librorum... Vollständiges Bücher-Lexikon... 1750—1832*. Leipzig, 1834—36.; Sófalvi alább idézett magyar fordításának bevezetése. — A felsorolt fordítások közül csak az 1752-i strassburgit tudtam megszerezni, ezt is egy évig kellett keresgélni különböző külföldi könyvtárakban. Pontos címe: *Das Buch der Weisheit und der Tugend, oder die Verfassung des menschlichen Lebens, aus einer Indianischen Handschrift eines alten Braminen übersezt, und aus China nach London an den Herrn Grafen von Chesterfield gesandt. Nebst einem Anhang des berühmten Herrn Pope und Swift. Sämtlich aus dem Englischen übersezt.*

Anglia ezzel a könyvvvel, Osszián dalainak megjelenése előtt tíz esztendővel, a kelta bárd énekeihez több tekintetben hasonló hamisítvánnyal lepte meg a kontinenst; a bölcs bramin mintegy előkészítette az irodalmi ízlést a népe pusztulásán borongó dalnok munkáinak befogadására, s ha kisebb mértékben is, ugyanazon erők mérköztek körülötte, amelyek pár évtizeddel később vagy Homérosz mellé magasztalták fel észak vak lantosát, vagy barbár idegenként taszították ki az irodalomból énekeit. Dodsley könyve azonban már csak korán leleplezett szerepjátszása miatt sem lehetett Macpherson Ossziánjához hasonló jelentőségű. Igaz, hogy nem is állt olyan határozott ellentétben a latinos-klasszikus ízléssel, mint a nevezetes bárd dalai, amelyek — Milton *Elvesztett paradicsoma* után — alapjában rendítették meg a Vergilius *Aeneis*-ére felépített klasszikus epikai kánont. Márpedig mi lehetett ennél ártalmasabb, sőt veszedelmesebb a kontinens abszolút monarchiáiban, ahol a legtiszteltebb auctor éppen Vergilius volt, mint az udvari költők mintaképe és a gens Iulia dicsőségének éneklője.⁴ A bölcs bramin szentenciái azt a műfajt képviselték, melyhez Balthasar Gracian európaszerte jólismert *Udvari ember*e is tartozik: a könyv erkölcsi maximákat hirdetett, mint ez, s tartalmi tekintetben csak jezsuita szörszázhasogatás található benne némi kivetni valót. Dodsley munkája és folytatásai nem tagadhatták azonban meg szülőhelyüket: Shakespeare és Milton országából érkeztek a szárazföldre, s ez az anyakönyvi adat magában véve is eleget elárult a XVIII. század közepén hadakozó fő irodalmi pártoknak. Bodmer és Breitinger éppen ekkortájt vívták harcukat Shakespeare és Milton nevével ajkukon a franciás Gottsched ellen, nem sokkal utóbb pedig Lessing támadta a francia dramaturgiát, sőt Voltaire udvari ízlésű és fel-fogású drámáit és *Henriade*-jét is.⁵ A bölcs bramin — a polgári Anglia szerény képviselőjeként — főleg stílusának már kiemelt biblikus hullámszásával árulta el, hogy a szabadabb ízlés hazájából jött. Nem megvetendő ez az újság sem: kialakulni segítette azt a „szabad ritmust” vagy „szabad verset”, amely Klopstock és Herder közvetítésével jutott el a magyar irodalomba, s Batsányi legszebb kufsteini elégiáiban a fogságba vetett költő szenvedésének ritmikai kifejezőjévé vált.⁶

Nálunk az 1770-es években, egyetlen évtizedben, négyszer jelent meg Dodsley könyve magyarul, és még a XIX. század elejére is jutott belőle egy újabb fordítás. A kiadások időrendben így következnek egymás után:

1. A' böltességnek és jó erköltsnek könyve, a' kegyes ifjuságnak a' tisztelendő öregségtől nyertt ajándéka. Pozsony, 1774. Fordítója Szinnyi szerint (*Magyar írók*, IV. köt. 1073. h.) Horányi Elek, cenzortól approbált kézírata a budapesti Egyetemi Könyvtárban van.

2. A' bötsületes embernek kézi könyve, vagy mindenéft, és mindenkoron szükséges regulák, Mellyeket Németből Magyarra fordította (I) Saur Joséf leányzó. Kolozsvár, 1776.

3. Oeconomia vitae humanae. Az az, az emberi életet igazgató böltis regulák, Mellyek Egy régi *Brámina* vagy *Indiai Filozofus* által irattak, és ez előtt nem sokkal ugyan azon eredeti nyelven lévő kéz írásból elsőben *Chinai* azután *Anglus*, *Német*, *Frantzia* és más Nyelvekre, most pedig ujjabban ez utólsóból Magyarra fordittattak Sófalvi Jó'sef által. Kolozsvár, 1777.

⁴ A legnagyobb szerűbbnek tartott műfaj, az eposz meghatározása a francia jezsuita Joseph de Juvancy poétikájában így hangzik: „Imitatio actionis unius, totius, verae, verisimilis, illustris, felicis, et a notabili persona profectae, narratione dramatica, et versu hexametro, quae Viros Principes, ad primarias virtutes excitat, atque adhortatur.” (DOMINIQUE DE COLONIA: De arte rhetorica libri V. . . . Accessere in hac . . . editione Institutiones poeticae, auctore P. Josepho Juvencyo. Venetiis, 1769. 265. Joseph Juvency tankönyveit Magyarországon is használták a jezsuita iskolákban.

⁵ FRANZ MEHRING: Die Lessing-Legende. Basel, 1946. 288—289.; GEORG LUKÁCS: Fortschritt und Reaktion in der deutschen Literatur. Berlin, 1947. 16—17. Lessing és Aristoteles poétikájának viszonyáról érdekes cikket írt HANS MAYER: Studien zur deutschen Literaturgeschichte. Berlin, 1954. 39—61.

⁶ Batsányi műveinek id. kiadása, 386.

4. Bölts ember vagy-is az erköltses böltseségre vezérlő rövid oktatások. Pozsony, 1778. Faludi Ferenc fordítása. Előszava 1776-ban kelt.

5. Az Indiai bölts, vagy miként lehet az ember böldog e' társaságos életbenn. Az erköltsöket illető egynehány igen tiszta velős mondásokba foglalva, melyeket valami régi brakhmán hagyott írásbann : és ebből legelőbb Khínai Nyelvre, abból akkoribann Ánglusra, abból tsak hamar Frantziára, melyből ismét Németre, és ebből végre magyar nyelvre fordítódott Cs. J. által. Debrecen, 1815. A Cs. J. monogramm Szinnyei szerint (*i. m.* II. köt. 165. h.) Csányi János nevét rejti.⁷

Az öt magyar fordító négyféle, egymással több-kevesebb rokonságot mutató idegen szöveget használt. Legkevesebb a kapcsolata a többiekével Saur Jozefa német origináljának van. Az erdélyi leányzó saját állítása szerint híven követte eredetijét, melynek átültetésével „a' Magyar Nemzetnek, kivált-képpen az Erdélyi Úri-Ágoknak” akart kedveskedni. Fordítása stílusáról ezt jelenti előszavában : „Ne kívánd töllem pompás szóknak kényes szeret, vagy ízetre-való tsiklandó Magyarságot, eztet tsak azoktul várj, a' kik bölts gyakorlásokban már meg-öszültek. Elégedgyél-meg szivességemmel, mélyvel ezen papiroost veled közleni kívántam.” Az eredeti nem egyéb, mint Dodsley könyvének fejezetcímek nélküli, sok kihagyással rövidített változata.⁸

Igen közel áll egymáshoz a Sófalvi József és Csányi János fordítása : mindkettő az első könyvet tartalmazza, amit a névtelenségben maradt Dodsley sajátjaként vett védelmébe, csakhogy az első francia, M. S. de la Douespe fordítása, a második valamilyen német eredeti után készült.⁹

Faludi és Horányi strassburgi kiadást vettek alapul. Ezek közül az 1752-iről már beszéltem fentebb ; a bibliográfiák — mint említettem — ismernek innen egy 1764-es, és még egy 1770-es évszámmal ellátott nyomtatványt is. Az 1764-i kiadás meglehetősen egyedül áll az angol könyv származékai között. A sajtó alá rendező ugyanis a munka kisebb-nagyobb fejezeteit könyvekbe, az ezeket pedig három részbe foglaló tagolást elhagyta, a fejezetek előbbi sorrendjét felforgatta, és az előző kiadás függelékét újjal cserélte fel ; mindezt anélkül, hogy a régi fordításon egyetlen szót is változtatott volna. Ilyen állapotban jutott Dodsley műve a két magyar szerzetes kezébe. Horányi szinte szószertinti hűséggel dolgozott, Faludi — a régebbi, latinos fordítási gyakorlatnak megfelelően — szabadon elhagyogatott bizonyos részeket, amelyek szerinte nem fértek „az igaz keresztyén valláshoz”, mellőzött olyan szentenciákat, melyek „imitt-amott” a *Szent emberben* már megvoltak, helyel-közzel és ízlése szerint meg is pótolta eredetijét.¹⁰ Az átalakítás mértékének bemutatására megemlítem, hogy Horányi (és a német szöveg) 65 fejezetéből Faludi csak 50-et tartott meg.

A magyar fordítók az eredeti bibliai mintát követő prózájával igen különbözőképpen boldogultak. Két fordító : Saur Jozefa és Csányi a könyv stílusán semmi feltűnőt észre nem vett, s fordított úgy, ahogy a puszta értelmet legjobban ki tudta fejezni. Eredetihez ragaszkodó mondataikon átűtnek ugyan az idegen nyelvű szöveg periódusai, melyek kiszámítottan tagolódnak apróbb, egymással párhuzamosan futó részekre, de semmi gondjuk arra, hogy az egyes mondatszakaszoknak, és a belőlük kerekedő egésznek a magyarban az idegenéhez hasonló hangzást adjanak. Mutatóba két példát idézek

⁷ Az összeállításra vonatkozólag I. GYÖRGY LAJOS id. tanulmányán kívül ugyancsak tőle : A magyar regény előzményei. Bp. 1941. 219., 232—233. és ALSZEGHY ZSOLT : Faludi Nemes Emberének magyar rokonai. Bp. 1943. 15.

⁸ Az irónőről I. ANYOS KRESKAYHOZ intézett költői levelét. (Buda, 1778. júl. 12., ANYOS PÁL Versei. Kiad. CSÁSZÁR ELEMÉR. Bp. 1907. 134. és 297.)

⁹ Sófalvi *Ajánló levelében* (VII.) la Haye, 1751-i kiadást említ, Barbier (*i. m.*) e helyett Frankfurt—Leipzig, 1752-es nyomtatványról tud, amit az említett fordító készített volna.

¹⁰ Faludi „Előljáró kis tudósítás”-a Minden munkái Toldy-féle kiadásában, Pest, 1853. 567—568. h. A továbbiakban is ebből a kiadásból idézek.

Saur Jozefa:

Földnek Lakóssai, borúlyatok-le, és vegyétek porban az Égnek tanítását.

A' Napnak égő vidékitől Ejszaknak hideg tartományikig, mindenütt, a' hol hallani-való fül, és meg-érteni-való elme nagyon, mindenütt tudva légyenek az életnek parantsolati ; mindenütt engedjen az Ember az igazság Réguláinak. (3.)

Csányi János :

Essetek artzra Földnek Lakosi! Hallgasatok! és a' Magasságosnak tanításit tisztelettel fogadjátok el!

Mindenütt, a' hol a' Nap világít, fú a' Szél. Hol a' Fül, hogy hallja? az Értelem, hogy megfogja? Hagyjátok gyökeret verni az Életnek parantsolatait! az Igazság törvényszavait tiszteljétek, és kövessétek! (1.)

Saur Jozefa :

O ember! szállj magadba, pillants Lelkedbe, és vedyed észre miért születettél.

Főntold-meg a' te ereidet, a' te szükségéidet, és a' külömbb-külombb-féle környül-állókat, mellyektül függös : Ezen vizsgálás el-vezérel téged mint a' világosság sugára az életnek útyain. (4—5.)

Csányi János:

Múlasd Halandó Ember! magadat magaddal, és vi'sgáld meg miért vagy teremtvé?

Tehetéseidet fontold meg! gondold el szükségéidet! mind azt, a' mi körülötted van, szemléld meg! Ez az élet kötelességeibenn oktat téged, és bo-tránkozás nélkül vezérel. (3.)

Sófalvi „Ajánló level”-e meglepő tájékozottságot és stiláris tudatosságot árul el. Korántsem olyan eredeti ugyan, mint első pillantásra gondolni lehetne, mert bevezető bekezdése egyszerű próza változata annak a versnek, amit Horányi fordítása előtt találunk, és a 1752-i strassburgi kiadásban „Verfassung des menschlichen Lebens, aus denen Engl. Zeitungen von Dublin” címmel ugyancsak verses formában nyitja meg a kötetet ; nyilvánvaló, hogy Dodsley munkájának német és francia kiadásait felsoroló bibliográfiája is valamely idegen fordító előszavából került hozzá : meg kell adni azonban, hogy forrásai alapján jól megértette, hogy mit fordít anyanyelvére leydeni tartózkodása alatt, 1776-ban. Tisztában volt a szentenciák érzelmi hatásával és szellemi rokonságával egyaránt :

„Nintsen é kedve 's elég ideje valakinek az erköltsi Regulák és tanátsadások olvasására, meg fontolására, ha az mély tudománnyal, és a' Filosofusoktól szorosan gyakoroltatni szokott fontos erősítésekkel (*solida demonstratiokkal*) adatik elő? Így rövid elmés mondásokban, vagy valami költött személyeken esett mesés történetekben-is lehet azokat a' finnyás vagy foglalatos Ember eleibe terjeszteni, és bizonyosan számosabb olvasói léznek.

Amannak példáját adta bölts Salamon az ő Példabeszédes és Prédikátori könyveiben ; ennek pedig maga az Idvezítő az Évangyélistáktól feljegyztetett egynéhány Példabeszédeiben. Sőt némellyek, ha ugyan meg-állhat azoknak vélekedések, a' B. Salamon Énekek Énekét és a' Jób Könyvét-is ide számlálják. De hogy közelebről való példával éljek ; én azt itélem hogy soha se olvasták volna annyira és olyan kedvességgel valami Filozófiából a' Házassági életben gyakorolt *Virtusok*' meg-jutalmaztatását, mint olvassák már ma az halhatatlan Richárdson *Pámelájából* ; és sok más erköltsi *Virtusok* kevésbé lettek volna esmérete-tesek némellyek előtt, ha az Emberi Léleknek amaz első rendű diszei és ékességei, a' nagy Addison, Stéelle, Pope az ő *Szemtelőjökben*, (*Spectator* nevű munkájokban) és ezeknek nyomdo-kokat követő más Tudósok a' magok munkájokban, azoknak természeti szépségeket olly eleven színnel nem festették volna-le.” (III—V.)

Sófalvi teológus volt, s a modernebb és szabadabb irodalom iránti szeretetét is vallási motívumokkal indokolta. Érdeklődése azonban mélyebbnek látszik, mint azt a tárgy papi és lelkipásztori ténykedésben való felhasználása feltétlenül szükségessé tenné, s tájékozottsága nem futó ismeretségen alapult. Tudtommal ő az első irodalmunkban, aki Johann Georg Sul-

zertől, Bodmerék berlini barátjától magyarra fordított, és így az ő nyomdokát követte Verseghy Ferenc Batsányi *Magyar Múzeum*ában megjelent közleményeivel.¹¹ Ami a stílus problémáját illeti, Sófalvi jól látja, hogy az eredeti „fontos és hathatós szóllásoknak formáival” adja elő reguláit, s hogy ez lényeges tényezője a könyv hatásának. Nem hízelkedik ugyan magának azzal, hogy eredetijének stílus szépségét eléri fordításában, de bízik, hogy legalább megközelítette azt, és a regulák olvasása „senki előtt nem léssen unalmas”. (XI—XII.) Az igyekezet valóban nem volt hiába :

Borúljatok artzal a' földre e' Világnak minden lakosai! hallgassatok, és vegyétek tisztelettel a' magasságból való tanítást.

Valahol a' Nap fénylik ; valahol a' szelek fuvallanak ; valahol vagnak fülek a' hallásra, valahol vagnak a' tudományra meg-nyílt elmék : óh ha mind azon helyeken adatnának Régulák az Ember életének igazgatására! óh ha mindenütt betsülnék és követnék az igazságnak beszédét. (1.)

Szállj magadba óh Ember! és vedd eszedbe azt, mi végre formáltattál.

Figyelmezz a' te tehetségeidre, tekints sok-féle szükségeidre, és különböző állapotidra : így meg-tanulod kötelességedet, és egész életednek folyását elrendelheted. (7.)

Az idézett részletekben szándékolt párhuzamossággal követik egymást a mondatzszakaszok, s a fordítás pontosan idomul a hosszú periódusokhoz azokon a sarokpontokon is, ahol a szentencia értelme fordulatot vesz, és ezzel együtt új paralel mondatzszakaszok indulnak : a kettőspontoknál. A prózai beszédnek eme speciális fajtájában a szakaszok kezdete nyomatékos, huzamosabb ejtésű, s az egyes szóhangsúlyok elhalkulnak, egybemosódnak benne ; a szakaszvégek hangsúlytalanok, s az előbbiekhöz képest a kiejtésben gyorsabban pörögnek ; a dikció a nyomatékos és hangsúlytalan részeknek váltakozásától, valamint egy szakaszon belül ezeknek egymás közötti bizonyos arányától kapja versritmusra emlékeztető hangzásbeli szabályosságát.¹² Elérésének megvannak a maga mondatzszerkesztésbeli eszközei : felsoroló, litániaszerű szakaszoknak egymás után rendezése, ezeken belül a nyelvtani konstrukció hasonlósága, sőt bizonyos szavaknak (kötőszó, birtokosnévmás, egyes mondatrészek) megismétlése segítik elő megvalósulását. Az ilyen stílusban hosszú mondatok alakulnak ki, de ezek korántsem latin minta szerinti igazi periódusok : a terjedelmet az egymás mellé halmozott azonos grammatikai minősítésű részek szaporítása növeli nagyra. A tipikus mondatzszerkezet bemutatására Horányi fordításából idézek egy példát az egyszerűbbek közül :

Valamint az patsirtának az hajnal ;
a' mint a' bagolynak az estvének árnyéka ;
a' mint a' méhnek a' méz ;
avagy a' mint a' saskelyűnek [!] a' dög tetszik,

éppen úgy tetszik az élet az ember szívének. (67.)

A mondatzszakasz elején megkívánt nyomaték azt követeli, hogy a logikailag fontos szavak inkább itt, ne a kevésbé hangsúlyozott befejező részben kerüljenek elő, mert ezek zavarnák a lejtést, kivéve persze az olyan eseteket, mint az idézett is, ahol az emeltebb hangon ejtendő *etszik* szó a hasonlat második részének következtetésére, a fordulatra hívja fel a figyelmet.

¹¹ SULZER-fordításai : A' természet' munkáiból vétetett erköltsi elmélkedések. Kolozsvár, 1776. és A' természet szépségéről való beszélgetések. Uo. 1778. VERSEGHY fordításai a *Magyar Museum*-nak abban a kötetében jelentek meg, amelyet Batsányi már egyedül szerkesztett. (II. 165—187., 321—326., 403—413.) Originálisa : Allgemeine Theorie der schönen Künste. Leipzig, 1771—1774. — A felsorolt angol írók magyarországi hatásáról I. FEST SÁNDOR : Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. Bp. 1917.

¹² HORVÁTH JÁNOS : A magyar vers. Bp. 1948. 51—68.

Ha már most Sófalvi fordítását közelebbről nézzük, az derül ki, hogy a munka közben felbukkant nyelvi kifejezésbeli nehézségek olykor megzavarták ritmusérzékét. Kétségtelen azonban, hogy bizonyos ritmus-elősegítő, a fül igénye szerint beillesztett töltelék-szavakkal ügyesen tudott bánni :

A' feslett erköltsők szerettek barátságot *ő* köztök és az *ő* lépések sietnek a' gonoszra. Környül vétettek minden felől a' veszedelemtől és az *ő* végső pusztulásokra készült mélyység fel-tátotta alattok a' *maga* száját, hogy őket el nyelje. (39.)

Miként a' tüzre öntetett víz le-tsendesíti annak melegét ; ugy szintén a' szelid és tsendes felelet le-tsendesíti a' meg haragudott Embert, és ellenségedet barátoddá teszi az *tenéked*. (45.)

Döccenői leginkább abból erednek, hogy értelmileg hangsúlyos szó kerül a mondat-szakasz végére, s ettől megzavarodik a ritmus :

Ne gyüöljed a' te jól-tévedet, és annak jó-teteményit el-titkolni soha se igyekezzél. Mert noha sokkal jobb adni mint-sem venni ; és noha tsudálkozást szerez az adakozás : mindazáltal az alázatossággal egybe kötöttet háládatosság-is meg-illeti a' szívet és az mind az Isten, mind emberek előtt *kedves*. (99.)

Ne közelíts az *ő* szállásához, mert ragado lehellete van néki. El-hervasztja az a' virágokat, és a' kellemetes gyümölcsöket, melyek az élet' kertének ékességei 's gyönyörűségei valának, *el-síti*. (40.)

Horányi teljes hűséggel átveszi német eredetije mondatszerkezetét, alig rövidít a hosszabb és komplikáltabb helyeken is, s ezzel a melódia váza már adva van számára. A következő feladat egy-egy mondat-darab hangsúlyos és hangsúlytalan részének kiegyensúlyozása, ami majdnem mindig sikerül is neki. Az előbb idézettek mellett összehasonlításul álljon itt a következő két regula eredetijével együtt :

Beuget eure Häupter nieder in den Staub, o ihr Einwohner der Erden! seyd stille, und nehmet mit Ehrerbietigkeit Unterricht an aus der Höhe. (13.)

Hajtsátok-le a' föld poráig fejetekeket, oh ti lakosi e' földnek! légyetek tsendességben, és jó szívvvel vegyétek onnan fellyül az oktatást. (9.)

Wo nur die Sonne scheint, wo nur immer der Wind blaset ; wo nur ein Ohr ist zu hören, und ein Gemüth zu vernehmen, da lasset die Lehren des Lebens und die Sprüche der Wahrheit gehret und befolget werden. (13.)

Valahol a' Nap fénylik, valahol a' szél fúj ; hol tsak a' fül hallatik, és az elme tapasztaltatik, ott tiszteld az életnek tudományát, és kövesd az igazságnak szavait. (9.)

Mindaz Sófalvi fordításánál határozottan hullámzóbb és néhol az eredetinél is jobb, ha a magyar fül igénye szabadabban érvényesülhet benne. Horányi nem restell szavakat ismételni, lefordítja a német birtokosnévmásokat, olykor germanizmusokat vesz át, de alig tévedő ritmusát tekintve Sófalvinál feltétlenül jobb munkát végzett.

Faludi a korának vitathatatlanul legjobb stílusztája. A nyelv és stílus akkori állapotában a legnehezebb feladatra vállalkozott, mirek Gracián tömör, szellemes, váratlan fordulatokban és csattanókban bővelkedő könyvének magyar nyelven való megszólaltatására határozta magát, s kétségtelen, hogy teljes sikerrel dolgozott. Fordítása hűséges, mondatai valóban felidéznek az eszes, számító hivatalviselőt és a cselszövényekkel teli udvari világot. Egy szóval : érezte, értette tárgyát, s ezt nyelvi eszközökkel ki is tudta fejezni. Várhatnánk tehát, hogy Dodsley könyve nyomán finom fogékonyságával és nagy gyakoroltságával majd új stílusárnyalattal gazdagítja irodalmunkat. Meglepő, de nem ez történik. Legelőbb is tartalmi kifogásokat talál eredetije ellen, kihagy belőle, holott Gracian könyveit egészükben fordította magyarra. Hogy mik lehettek a kifogásai, nem tudjuk ; talán olyasféle teológiai ellenvetések, amiket Rajnis sorol fel az *Apulėjus tükörében* Klopstock *Das Anschauen Gottes* című ódája ellen hosszú lapokon, bőséges bibliai citátumok kíséretében, s amiknek felismeréséhez is hit-

vitákhoz szoktatott elme, jezsuita iskolázottság szükséges.¹³ Faludi *Bölts embere* ezen felül a meghagyott részekben is tele van alakításokkal, toldásokkal, amit persze, a fordítóval együtt, lehet magyarázni azzal, hogy kár lett volna a *Szent emberben* előfordultakat az új könyvben ismételtetni: az elmondottak summázata azonban mégis csak az, hogy Faludi ezt a könyvet korántsem becsülte annyira, mint az *Udvári ember* eredetijét, s ha kedvére volt is neki, mert előbbi munkái egy részéhez hasonlóan egyes, ügyességgel fogalmazott bölcs tételek lazán összefüggő halmazából állt, nem lehetetlen, hogy leginkább divatos volta miatt látott hozzá átültetéséhez. Dodsley könyvének egykorú kelendőségét eléggé bizonyítja a másik három magyar fordítás az 1770-es évekből, meg az is, hogy a munka németül Bécsben is megjelent 1776-ban.¹⁴

Ami most már a stílust illeti, Faludi nem hajlandó tudomást sem venni annak ritmusról, nyilvánvalóan teljes tudatossággal meg sem kísérli a melódia visszaadását. Példának a következő regulákat idézem a német eredeti és Horányi fordításának társaságában:

1. Er ist sich immer gleich; er ist niemals verlegen: er hat Herzhaftigkeit genug für die Wahrheit; aber zu lügen fürchtet er sich. (81.)

Ő mindenkor egyenlő magában; soha nem változik: az igazságra elegendő bátorsága vagyon; de hazudni nem mér. (115.)

Nem változik, nem hasonlik erkölcsében, kemény oltalmazója a jó ügynek. Fél árnyékától is a hazug mondásnak. (584. h.)

2. Die Zunge des Aufrichtigen hat ihre Wurzel in seinem Herzen: Heucheley und Betrug finden nicht statt in seinen Worten. (80.)

A hü ember nyelvének gyökere az ő szívében vagyon: képmutatás és tsalás nem lelnek helyt az ő szavaiban. (114.)

Az ingyenes erkölcsű embernek nyelve szívetől hallgat, együtt jár vele. Hízkelkedés, csalatkozás, utálatos fertelmesség előtte. (584. h.)

3. Höre, o Jüngling! und sey aufmerksam auf die Worte meines Mundes; verachte nicht meine Lehren, und wende dich nicht weg mit Geringschätzung. (211.)

Halld-meg, oh ifjú! és légy figyelmes az én számnak szózatira; meg-ne vesd az én tanításomat, és azt tsekélyre bésülvén el-ne fordúly tőle. (50.)

Fiatal világ, figyelmezz a bölcsék intésére, meg ne vesd oktatásokat, bocsásd mélyen szívedbe igéjeket, és légy bételjesítője. (574. h.)

4. O du, der du verliebt bist in die Schönheiten der Wahrheit, und dein Herz an die Einfalt ihrer Annehmlichkeiten gehänget, bleibe ihr getreu, und verlass sie nicht; die Standhaftigkeit deiner Tugend wird dich mit Ehre krönen. (80.)

Ah te! a' ki az igazságnak szépségében szerettél, és a' te szíved az ő együgyűségének kellemetességére függesztetett, légy hozzá hü, és el-ne hadd ötet; a' te jó erköltsődnek állandósága bésülettel koronáz-meg téged. (114.)

Jámbor! ha megszeretted az igazságnak külső belső ékességét, maradj holtig híve, el ne hadd; ezen emberséges erkölcsödért, ha állhatatos léssen, a szép becsület koronát téssen fejedre. (584. h.)

Ha tovább folytatnánk is a példákat, az eredmény nem változnék. Mint látható, Faludi először is a kettősponttal elválasztott, páros szerkesztésű látszat-periódusokat kettőbe vágja, s a második mondatot valamiféle zárótételként, csattanóként függeszti az előzőhöz (1—2.); ha megtartja is a felsorolást, mint a 3. példában, a tan megszívlelésének aktusát igen racionálisan, apró mozzanataira bontja (figyelem — elfogadás — megőrzés), és befejezésül cselekvésre szólító parancsot illeszt; a 4. példában az utolsó mondatot a közbevetett feltételezés teszi hangsúlyossá. Faludi tehát éppen fordítva szerkeszti a regulákat, mint az eredeti írója: ez a mondatok elejét emeli ki, az a befejezést élezi. Különböző a két stílus hatása is: az idegen

¹³ Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának kéziratára, R. u. i. 4° 19. I. köt., a „Második jelenés”-ben. Az óda a Magyar Museum-ban jelent meg. I. köt. 20—29.

¹⁴ Das Buch der Weisheit und Tugend; nebst kurzem Anhang moralischen Gedichte. L. KAYSER: i. m. I. köt. 374.

melódikus lejtésével érzelmre irányul, Faludié értelemhez szól inkább. Mindent összevéve Dodsley könyve tartalmilag, mondhatni: testi habitusában mégcsak felismerhető marad ugyan, ruházatát azonban az utolsó gombig a saját ízlése szerintivel cseréli fel a magyar fordító. A sugalmazó mintát Faludi előbbi munkáit ismerve nem nehéz megtalálni Gracián *Udvari emberének* okos, rövid mondatokból szőtt, meglepő fordulatokkal elevenítő s az egyes maximákat gyakran meghökkentető megállapításokkal záró stílusában.

A már megjelölt tágabb európai perspektívában igen jelentős és jellemző ez az átfogalmazás, amellyel egy udvari köröktől teljesen idegen könyv mégis udvari nyelven és stílus-esszményhez igazítva jelenik meg magyarul. A Gracián-fordítás jelentőségét nem szabad kisebbíteni sem a magyar társadalmi kép, sem a stílus fejlődése szempontjából; ismeretes az is, hogy a spanyol jezsuita könyve alapján kezdte németnyelvű előadásait Lipszében Christian Thomasius, amikor a tananyag és a nemzeti nyelv miatt egyaránt menekülnie kellett az ortodoxia üldözése elől Szászországból. Ugyanígy meg van a történeti helye később Gottsched latinos-franciás mintát követő reformjainak is, amelyeknek grammatikai alapelveit nálunk Rájnis használta fel prozódijára bevezetésében, a fordítási nézeteket pedig Batsányiéival szemben ajánlgatta a XVIII. század végének legtanulságosabb vitájában.¹⁵ Faludi magyar verseinek forrásait, mintáit és rokonságát a német és olasz gáláns költészetben keresték eddig a legeredményesebben, abban a világban, ahová az *Udvari ember* tartozik; Rájnis, a tüzes magyarságú exjezsuita a „franciás” Pétzeli Józseffel szövetségben Voltaire *Henriade*-ját vette védelmébe, fordított is belőle mutatóba, és hitvitázóhoz illő dühvel támadta Miltont és Ossziánt. „Cedite Romani scriptores, cedite Grai”; már Szilágyi Sámuel ezt írta *Henriás*-fordítása elé mottóul Addison nyomán (Pozsony, 1789.), amelyet Voltaire-rel együtt oly nivótlanul és útszéli módon támadott meg később egy latin röpirat.¹⁶ Ugyanez a mottó került Batsányi jóváhagyásával Baróti Szabó Milton-fordítása elé, eredeti helye és jelentése szerint ide sokkal méltóbban, hiszen talán mindketten az angol szerző Milton-tanulmánya elejéről vették, ezt viszont valószínűleg Johann Jakob Bodmer *Christische Abhandlung*-jából ismerték Magyarországon (Zürich, 1740). Ebbe az eseménysorba tartozik, hogy Pétzeli, Teleki József jóváhagyásával Voltaire drámáinak meg a *Henriás*nak fordítója, — mellesleg Milton tisztelője — az eposz második kiadásának függelékeként kiadta magyarul a nagy francia mester eposzokról írott tanulmányát, benne azt a részt is, amelyben Miltonról beszél, s amelynek érveit már előbb Rájnis vonultatta fel Batsányi ellen.

Az „udvari” ízlést nálunk a műveltek szélesebb rétegei inkább latinosnak tudták. Ennek és a szabadabb, felvilágosult ember új irodalma harcának későbbi magyar eseményeivel most nem foglalkozhatom. A szintér amúgyis eléggé ismert: Milton és a fordítás mestersége körül zajlott a döntő ütközet, és Batsányi Rájnis feletti teljes győzelmével végződött. Az ál-keleti szentenciák magyarországi útja és Faludi prózai ritmust tudatosan mellőző fordítása: csendes dolgozószobában zajló bevezetőként fogható fel a későbbi, országos visszhangot verő vita előtt. Az öreg jezsuita eljárása mindenekelőtt az „udvari-latinos” ízlés erejét és elevenségét bizonyítja, legalább is legműveltebb képviselőiben, és rávilágít arra is, hogy ha ekkor nem is vált még eléggé tudatossá a régi és az új ellentéte, Batsányi és Rájnis vitája előtt már több mint egy évtizeddel lassan kristályosodni kezdett. Horányi Elek egyébként korának egyik legjobb latin stilsztája volt, s magának Miltonnak a nevét a testőrök kezdték először emlegetni

¹⁵ MEHRING: i. m. 295—302.; LUKÁCS: i. m. 16—17. — Rájnis és Gottsched kapcsolata: RÁJNIS JÓZSEF: A' magyar Helikonra vezérlő kalaúz. Pozsony, 1781. 99—101. JOHANN CHRISTOPH GOTTSCHED: Vollständigere und neuerläuterte deutsche Sprachkunst. 5. Aufl. Leipzig, 1762. 3—8. §. RÁJNIS hivatkozásait Gottschedre l. Tóldalék, Pozsony, 1789. 19. és Máro Virgilius Publiusnak Georgikonja. Pest, 1814. XXII.

¹⁶ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Faludi és a német gáláns költészet. Bp. 1914. és uő.: Az első magyar szonett. Bp., 1938. — A latin idézet voltaképpen Propertiusból való. (L. II. Eleg. XXIV.) — A Voltaire- és Szilágyi-ellenes röpirat címe: Observationes criticae super *Henriade* Volteri et versione ejusdem in lingvam Hungaricam Szilágyiana. Pestini, 1793.

magyar versben és prózában, akik pedig eléggé át voltak itatva az Európát meghódító francia udvari műveltséggel. A határozott, jó ösztönű Batsányinak kellett fellépnie, hogy a lappangó ellentét kipattanjon. Rájnissal, Faludi után az „udvari” hagyomány védelmezőjével kapcsolatban rendkívül jellemző, hogy franciául nem tudott, német anyanyelvén saját bevallása szerint nem szívesen olvasott,¹⁷ tehát főleg latinul szerzett műveltsége vértetében állt ki Batsányi ellen. E latin kultúrának ebben a korban még élő, hatásokra reagáló és módosuló irodalma volt. A XVIII. század közepén a magyar jezsuiták jól ismerték, tanították, talán eddig nem sejtett módon és mértékben követték is írásaikban francia és más idegen rendtársaik tankönyveit és latin költeményeit (René Rapin, Joseph de Juvancy, Charles de la Rue, Jaques Vanière stb.), kiadták latinul az *Udvari embert*, Fénelon *Télémaque*-ját, s latin auctorokat francia jezsuita kommentárokkal tanítottak. A további kutatásnak kell megmutatnia majd e latinság példaadó és ízlés-formáló hatását. Addig is nagy valószínűséggel feltehető, hogy az „udvari-latinos” irodalom, ha magyarul szól is, az említett forrásokból táplálkozott, s társaival együtt Batsányi volt az, aki 1790 körül véglegesen szakított a régivel, és a tulajdonképpen új szakaszt ebben a tekintetben is megnyitotta irodalmunkban.

A csendes, de tanulságos előzmény és a hangos, döntő vita szereplői közül Horányi és Batsányi, mint tanár és kedvelt tanítvány, ismerték egymást. Szinte lehetetlen, hogy Batsányi ne olvasta volna *A' böltsességnek könyvét*, s ki tudja, vajon nem ez a példa és Horányi életről tanítása indította-e útnak a tanítványt Osszián és az újabb irodalmi ízlés felé. A fiatalember már *Magyar Musa*-beli, a fordítás mesterségéről szóló első cikkében leírt Ányosról többek között az is tanúsítja, hogy mindjárt a folyóirat első számában két közlemény képviselte Dodsley könyvének sajátos melódiajű prózáját: Kazinczy Gessnerének és Batsányi Ossziánjának egy-egy részlete. Ezek a munkák azonban már messze szakadtak a vallási képzetköről, ahová Sófalvi és Horányi még tartoztak, fordítóik a világi és nemzeti irodalom új céljaiért lelkesedtek.

Batsányi mégegyszer találkozhatott életében Dodsley könyvével. Francia könyvkiadó barátja, P. Blanchard jelentette meg a munkát 1815-ben az ifjúság számára, Lemaire fordításában. A bölcs bramin regulái azonban ekkorra már pedagógiai jámborsággá szelidültek, és az Osszián fordításával foglalatосkodó Batsányi nem sok ügyet vethetett rá.

Andor Tarnai:

A LAIC MORAL PHILOSOPHY — DISGUISED AS TIBETAN — IN THE HUNGARIAN LITERATURE OF THE EIGHTEENTH CENTURY

At the end of the eighteenth and the beginning of the nineteenth century there appeared five translations of „The Oeconomy of Human life” by Robert Dodsley. In a way characteristic of the state of literature in that period, the translators were put to a severe test by the rhythmic prose of the work. Two of the translators were not conscious of the rhythm of the original prose; a third one, József Sófalvi, tried deliberately to render it, and knew even of the more distant literary connexions of the work (Richardson, Addison, Steele, Pope); further, the rhythm was expressed practically without fault by Elek Horányi. The fifth translator, Ferenc Faludi, intentionally disregarded this conspicuous peculiarity of the original text. In the opinion of the author, the taste of Faludi trained on Latin and French literature protested against the prosaic rhythm; according to the difference between the attitude of Horányi and Sófalvi on the one hand and of Faludi on the other, is the first manifestation of the literary movement directed against classicism of Latin-French origin. The controversy between János Batsányi and József Rájnis represented the first public discussion of these two styles.

¹⁷ Apulėjus tőkőre, 34.

¹⁸ *Magyar Músa*, 1787. II. 561.: „Ányos! — tégedet nem esmér a' Világ! el felejtte nyúgşzol sirodban; nints, ki meg-mondaná Hazádnak, hogy benned jövendőbéli edgy disztől fosztatott-meg!” — Blanchard kiadványát BARBIER írja le (*i. m.* II. k. 24. h.).